

СИСТЕМА ОСОБИСТІСНИХ КОНСТРУКТІВ ЯК СТРУКТУРНИЙ КОМПОНЕНТ ІМПЛІЦИТНИХ ТЕОРІЙ

У статті розглянуто теоретичні підходи до поняття системи особистісних конструктів – як до компонента когнітивної сфери особистості, так і до семантичного рівня свідомості. Визначено, що особистісні конструкти є структурним компонентом імпліцитних теорій. Проаналізовано психологічні теорії суб'єктивної семантики. Охарактеризовані рівні когнітивної складності. Показано особливості «імпліцитних теорій», надано опис «суб'єктивного» підходу до розуміння і взаємодії особистості. Визначено наслідки використання фіксованої та ригідної когнітивної моделі особистісних конструктів.

Ключові слова: імпліцитні теорії, особистісні конструкти, смисловий досвід суб'єктивної реальності, когнітивна складність, психосемантичний підхід, смислове поле.

Постановка проблеми. Протягом життя кожна людина прагне якомога повніше актуалізувати свій потенціал, пізнати і зрозуміти власні можливості та межі. Саме для цього ми вчимося, пізнаємо нове, цікавимося, оцінюємо, тестуємо свої здібності та схильності. Завдяки вихованню, спілкуванню, навчанню у людини складається уявлення про навколишній світ, з'являється власна думка, формується оцінка та ставлення до всього, що відбувається навколо. Особистість завжди суб'єктивно сприймає об'єктивну реальність, і саме це сприяє розвитку унікальної для кожної людини системи значень. Саме системи світогляду та світорозуміння, які допомагають людині сприймати дійсність, себе та інших людей, мають назву імпліцитних теорій.

Але тенденції сучасного світу змушують особистість постійно перебудовуватися й адаптуватися до мінливих умов життя. Суспільство вимагає від людини нових і вдосконалених форм поведінки, мислення та взаємин. Особистість постійно залучена у безліч соціальних взаємодій і взаємозв'язків, що припускає у неї наявність гнучких форм поведінки та мислення.

Враховуючи безліч факторів, погляди людини на власне життя мінливі, проте у кожного існує певна інтелектуальна вісь – система особистісних конструктів, за допомогою якої людина осмислює аспекти дійсності з позиції схожості або контрасту. Саме когнітивний процес спостереження та відмінностей між об'єктами і подіями призводить до формування особистісних конструктів.

Рівень когнітивної складності відображає зміст особистісних конструктів індивіда – смислових систем, створених людиною, за допомогою яких відбувається взаємодія з об'єктивною дійсністю. Особистісні конструкти, в яких виявляються індивідуальні смисли, мають широкий діапазон і чітку структурну підпорядкованість. Ставлення особи-

стості до себе, її Я-концепція визначаються ідентичністю суб'єкта життя, яку людина приймає і за яку несе відповідальність.

Однак, якщо людина залежить від цього фіксованого світу і не усвідомлює його, вона постійно перебуває у конфлікті між ідеальним і реальним, бажаним і дійсним, що у зрештою призводить до внутрішньої агресії, негативних почуттів, дифузності мислення та зумовлює обмежений вибір варіантів поведінки, захисне уникнення актуальної ситуації, конфліктну негнучкість в осмисленні себе і дійсності.

Дослідження імпліцитних теорій та уявлення про систему особистісних конструктів як компонент когнітивної сфери особистості і як семантичний рівень свідомості викладені в працях Дж. Келлі, Д. Банністера, Ф. Франселли, А.В. Супруна, В.Ф. Петренко, О.Г. Шмельова, О.В. Улибіної, О.В. Мітіної, Є.Ю. Артем'євої, В.П. Серкіна, В.В. Кучеренко, О.О. Ністратова, О.О. Прохорова, Л.І. Романовської, А.А. Студенікіна, О.Ф. Бондаренко, Н.О. Кучеровської, С.М. Симоненко, О.М. Лозової, Н.Ф. Шевченко.

Мета статті. Головною метою цієї роботи є теоретичне висвітлення поняття системи особистісних конструктів як структурного компонента імпліцитних теорій.

Виклад основного матеріалу. Як стверджує О.М. Васильченко, імпліцитні теорії – це ідеальні теорії про світ, більш або менш усвідомлені, які є у кожної людини. Ці теорії засновані на інтуїції та не мають жорсткої понятійної формалізації. Вони містять узагальнення, стереотипи, життєві поняття, уявлення та відображають суб'єктивну реальність особистості, її індивідуальну систему значень [1, с. 137].

В.В. Горбунова зазначає, що імпліцитна теорія, у своєму найближчому значенні, – це сукупність поглядів та суджень людини, які лежать в основі

регулювання її поведінки. Також імпліцитні теорії виконують ряд життєво необхідних функцій: вони систематизують знання, лежать в основі сприймання та пояснення реальності, прогнозування подій та регуляції поведінки людини. Основним джерелом виникнення та розвитку імпліцитних теорій вважається особистий досвід, коли людина доходить певних висновків внаслідок рефлексії власних вчинків та спостережень за іншими людьми. Т. Сарбін, Р. Тафт та Д. Бейлі виділяють чотири джерела виникнення імпліцитних теорій:

1. Індукція, як висновки на основі власного досвіду;
2. Конструкція, як висновки на основі спостережень;
3. Аналогія, як висновки на основі екстраполяції подій;
4. Авторитет, як висновки на основі прийняття ідей інших [2, с. 18].

На думку Н.М. Токаревої, особистісний досвід суб'єкта в когнітивному розумінні передбачає врахування таких форм досвіду:

- фіксовані форми досвіду (ті, що людина засвоїла в минулому);
- оперативні форми досвіду (ті, що відбуваються в ментальному досвіді людини в актуальний момент часу);
- потенційні форми досвіду (ті, що з'являться в ментальному досвіді як новоутворення у майбутньому).

Відповідно, інформація, яка міститься у минулому досвіді суб'єкта, має значення не лише сама по собі, а й щодо нинішнього та майбутнього досвіду [3, с. 56].

Є.Л. Доценко виділяє такі семантичні рівні побудови суб'єктивного досвіду особистості:

- 1) Рівень семантичних формул – поверхневий рівень, представлений організованими в категорії засобами опису предметних характеристик навколишньої дійсності, доступний для усвідомлення.
- 2) Рівень конструктів – наступний за глибиною рівень. Структурно є безліччю конструктів – категорій більш високого ступеня узагальнення, що містять у якості своїх елементів категорії більш поверхневого рівня (семантичних формул).
- 3) Рівень імпліцитних моделей – набір категорій ще більш високого ступеня суб'єктивного узагальнення, об'єднаних вже не стільки за предметними ознаками (денотативними), скільки з суб'єктивних підстав (конотативних). Характеризується високим рівнем суб'єктивної переконливості та дуже слабкою усвідомленістю (імпліцитністю).
- 4) Рівень ядерних структур. Практично не має готових семантичних засобів для позначення свого змісту (рівень базових метафор) [4, с. 173].

На підставі аналізу зазначених рівнів Ю.С. Белецька у своєму дослідженні виділила ієрархічні рівні структури імпліцитних теорій:

- Поверхневий, свідомий рівень;
- Рівень конструктів;
- Рівень узагальнених конструктів;
- Рівень ядерних уявлень, образів [5, с. 113].

С.С. Смагіна зазначає, що конструктна система виглядає не як незмінний заданий конгломерат, а як набір пластичних гіпотез про мінливий світ, які постійно перевіряються досвідом. Таким чином, поведінка людини визначається тим, як вона прогнозує майбутні події за допомогою власних унікальних конструктів [6, с. 13].

І.П. Шкуратова стверджує, що особистісні конструкти відображають ті критерії, за якими людина класифікує об'єкти, і ті якості об'єктів, які вона хоче знати в першу чергу. Саме тому знання системи конструктів особистості допомагає побачити реальність її очима та через її мову [7, с. 32].

Автор теорії особистісних конструктів Дж. Келлі вважав, що конструкти – це категорії мислення, способи тлумачення світу та інтерпретації подій, які дають можливість вибудовувати лінію власної поведінки, передбачати та контролювати події, які відбуваються у житті людини.

У працях Дж. Келлі система особистісних конструктів представлена як компонент когнітивної сфери особистості та іменується як альтернативний конструктивізм. На його думку, кожна людина має власну систему особистісних конструктів, яка складається з двох рівнів (блоків):

- блок «ядерних» конструктів, які перебувають у постійному фокусі оперативної свідомості. Цими конструктами людина користується найчастіше у взаємодії з іншими людьми (близько п'ятдесяти);
- блок периферичних конструктів – це всі інші конструкти. Їх кількість суто індивідуальна (може варіювати від сотень до кількох тисяч).

Цілісні властивості особистості виступають як результат спільного функціонування обох блоків конструктів.

Виходячи з особливостей функціонування блоків конструктів, виділяють два типи цілісної особистості:

- когнітивно-складний тип особистості (формування та використання великої кількості конструктів);
- когнітивно-простий тип особистості (формування та використання невеликого набору конструктів).

Людина, яка має когнітивно-складний тип особистості, відрізняється такими характеристиками:

- має краще психічне здоров'я;
- краще долає стрес;
- має більш високий рівень самооцінки;
- більш адаптивна до нових ситуацій.

І.П. Шкуратова виділяє такі категорії конструктів:

1. Ставлення до інших людей.
2. Ставлення до себе.

3. Ставлення до професійної та інших видів діяльності.

4. Ставлення до матеріальних предметів.

5. Ставлення до явищ культури, науки та ідеології.

6. Світоглядні відносини.

7. Властивості темпераменту.

8. Інтелект і здібності.

9. Здоров'я і хвороби.

10. Егоцентричні конструкти.

11. Поведінкові конструкти.

12. Непсихологічні конструкти.

13. Захоплення та інтереси.

14. Шкідливі звички.

15. Сексуальна сфера.

16. Екстраординарні конструкти [8, с. 31].

Х. Хекхаузен трактує конструкти Келлі як атрибуції: особистісні риси в повсякденній свідомості виступають у статусі «пояснювального інструменту», роз'яснюючи внутрішні причини того чи іншого поведінки людей.

О.Д. Леонтьєв стверджував, що особистісні конструкти для людини виступають у якості джерел і носіїв смислів. Є.В. Улибіна вважає, що в деякій частині імпліцитні теорії мають індивідуальний характер і будуються на основі унікального досвіду суб'єкта, а в якійсь – відбивають історично накопичений культурний досвід, закріплений у певній знаковій системі.

Когнітивна складність, за О.Г. Шмельовим, розуміється як кількість незалежних різноманітних конструктів на категоріальному мікрорівні, що перебувають в ієрархічній супідрядності з конструктами більш високого порядку на категоріальному макрорівні. Таким чином, відбувається диференційованість індивідуального смислового поля, де смисли, що виражаються в конструкти, узгоджуються один з одним. Як відзначає А.Г. Шмельов, саме в цьому разі система конструктів знаходить необхідну «зв'язаність» і «стрункність» та виявляється досить гнучкою і водночас достатньо стійкою [9, с. 84].

Рівень когнітивної складності відображає зміст особистісних конструктів індивіда – смислових систем, які людина створює і потім взаємодіє за допомогою їх з об'єктивною дійсністю. Особистісний конструкт як система поєднує в собі емоційні і когнітивні компоненти життєдіяльності людини. Низький рівень когнітивної складності виражається в жорстких конструктах, що дають надмірно фіксовану, ригідну картину світу. Жорстка система характеризується вузьким репертуаром конструктів та їх жорсткою співпідпорядкованістю. Дана система може мати широкий репертуар понять або моделей, але вони не мають між собою чіткої пов'язаності і стрункості. Високий рівень когнітивної складності відображають сприйнятливий конструкти, що володіють достатньою гнучкістю

і спрямованістю щодо різних життєвих ситуацій. Люди, які взаємодіють із дійсністю за допомогою сприйнятливих конструктів, більшою мірою готові сприймати її об'єктивно. Необхідно відзначити, що ключові слова (мовні конструкти) відображають рівень когнітивної складності тільки щодо контексту ситуації. Якщо в мовних конструктах узагальнюється ставлення до широкого спектру предметів і явищ дійсності, то когнітивна складність виступає показником певного психічного стану або рівня особистісного розвитку [10, с. 45].

У роботах В.Ф. Петренко відображена цікава концепція: люди, що перебувають у різних життєвих світах, можуть перетинатися і взаємодіяти тільки частково. Мірність життєвого світу, розмірність смислового простору однієї людини може значно перевершувати когнітивну складність іншої, і її духовні реалії не існуватимуть для другої людини, хоча ці особистості можуть взаємодіяти на фізичному рівні як біологічні організми, реалізовувати соціальні ролі [11, с. 17]. С. Мадді зазначає, що своєрідним «трампліном» для змін у конструктивній системі людини є тривога від невідповідного очікування. Коли конструкти не дозволяють робити точні прогнози, вони змінюються і перевіряються нові. Є.Л. Доценко у своїх роботах підкреслює, що світ суб'єкта в цілому організований як складна ієрархія категорій (категоріальних систем), які характеризуються відносною стійкістю основних смислових зв'язків та функціональною рухливістю структур. Принцип організації полягає в тому, що одиниця будь-якого рівня утворюється як взаємне відображення предметних, мотиваційних та операціональних сторін діяльності суб'єкта, перетворюючи їх на суб'єктивний досвід [12, с. 15].

А.А. Димитрюк розглядає особистісний конструкт як структурний елемент когнітивного конструкту (пам'ять, когнітивний стиль, особистісний конструкт). Структурним елементом, що зберігає інформацію індивідуального досвіду, є пам'ять. На її думку, особистісний конструкт містить встановлені зв'язки між «інформаційними одиницями». Когнітивний стиль залучає інформаційні одиниці до актуалізації в процесі здійснюваної когнітивної активності суб'єкта [13, с. 78].

За концепцією О.Г. Рихальської, важливою складовою частиною життєвої антиципації (передбачення) є структурні утворення з категорій або конструктів, які моделюють зв'язки між життєвими подіями, характеристиками життєвого шляху та чинниками, що їх зумовлюють, рисами особистості та параметрами життєвої ситуації. Саме завдяки цим утворенням суб'єкт може переходити від категоризації теперішнього або минулого до категоризації майбутнього, тобто здійснювати акти антиципування [14, с. 8].

Як стверджує Н.М. Токарева, конструкти надають особистісного смислу подіям, планам, спо-

гадам, висловлюванням, до яких долучаються, через детермінованість інтерпретації способів, якими суб'єкт конструює та реконструює смисл свого життя. Кожна особистість моделює свій смисл у термінах своїх унікальних конструктів. Сенси, які людина приписує подіям, коріняться у суб'єктивній оцінці того, що передує цим подіям, і того, що виступає їх наслідками [15, с. 56].

Отже, погоджуючись із А.В. Сірим, можна стверджувати, що особистісні конструкти індивіда – це смислові системи, які людина створює і потім з їх допомогою взаємодіє з об'єктивною дійсністю. Особистісний конструкт як система поєднує в собі емоційні і когнітивні компоненти життєдіяльності людини. Саме когнітивні процеси, надбудовуючись над афективними, зумовлюють адекватність сприйняття, дозволяють осмислено взаємодіяти та характеризують зміст і межі суб'єктивної реальності.

Висновки. Отже, конструкти створюють у свідомості особистості певний фіксований світ, заснований на різного роду ідеалах, уявленнях, визначеного сприйняття та опису реальності. Саме на основі системи особистісних конструктів індивід формує відповідну когнітивну модель світу за допомогою взаємодії мислення і мови. Змістовні аспекти конструктів будуються на поняттях, створених індивідуальним семантичним простором людини, та є невідривними від загальносоціального семантичного простору.

Таким чином, реконструюючи індивідуальну систему значень, через призму якої людина сприймає світ і, відповідно, на яку впливають особистісні, соціальні, професійні стереотипи, можна виявити глибинні стійкі структури свідомості, базуючись на яких, сформувані більш високий рівень системи особистісних конструктів для ефективного функціонування та взаємодії індивіда у суспільному просторі.

Література:

1. Васильченко О.М. Щодо дослідження імпліцитних теорій як елементів політико-правової культури. Науковий вісник Херсонського державного університету. 2015. № 1. Т. 2. С. 136–140.
2. Горбунова В.В. Проблеми дослідження імпліцитних теорій. Соціальна психологія. 2008. № 4(30). С. 17–28.
3. Токарева Н.М. Теоретичний аналіз проблеми моделювання особистісних конструктів у парадигмі когнітивно-соціальної персонології. Наука і освіта. 2014. № 1. С. 55–60.
4. Доценко Е.Л., Богданова М.В. «Сиблинговые» методы психодиагностики. Вестник Тюменского государственного университета. Социально-экономические и правовые исследования. 2013. № 9. С. 169–177.
5. Белецкая Ю.С. Исследование имплицитных теорий межличностных отношений в организационном взаимодействии. Психология субъективной семантики в фундаментальных и прикладных исследованиях: Материалы научной конференции, посвященной шестидесятилетию со дня рождения Е.Ю. Артемьевой / отв. ред. Д.А. Леонтьев. М.: Смысл. 2000. С. 111–115.
6. Смагина С.С. Субъективная репрезентация межличностных отношений студентов в особенностях динамики индивидуального сознания: автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.05. Томск, 2002. 20 с.
7. Шкуратова И.П. Личностные конструкты как критерии для построения образа мира. Психология субъективной семантики в фундаментальных и прикладных исследованиях. М., 2000. С. 31–34
8. Леонтьев Д.А. Психология субъективной семантики в фундаментальных и прикладных исследованиях: Материалы научной конференции, посвященной шестидесятилетию со дня рождения Е.Ю. Артемьевой / отв. ред. Д.А. Леонтьев. М.: Смысл. 2000. 147 с.
9. Шмелев А.Г. Психодиагностика личностных черт. СПб.: Речь. 2002. 480 с.
10. Серый А.В. Система личностных смыслов: структура, функции, динамика / науч. ред. М.С. Яницкий. Кемерово: Кузбассвузиздат. 2004. 272 с.
11. Петренко В.Ф. Космический странник – сознание. Опыт индивидуального брейн-шторминга. Методология и история психологии. 2009. № 1. С. 5–24.
12. Доценко Е.Л. Семантика межличностного общения: автореф. дис. ... док. психол. наук: 19.00.11. Москва, 2000. 42 с.
13. Димитрюк А.А. Когнитивный конструкт и его влияние на возникновение одиночества в зрелом возрасте. Инновации в науке: сб. ст. по матер. XIX международной заочной научно-практической конференции, 22 апреля 2013 г. Новосибирск: Изд. «СибАК», 2013. С. 77–84.
14. Рихальська О.Г. Психологічні особливості життєвої антиципації особистості: автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.01. К., 2004. 21 с.
15. Токарева Н.М. Теоретичний аналіз проблеми моделювання особистісних конструктів у парадигмі когнітивно-соціальної персонології. Наука і освіта. 2014. № 1. С. 55–60.

Таточенко С. А. Система личностных конструктов как структурный компонент имплицитных теорий

В статье рассмотрены теоретические подходы к понятию системы личностных конструктов – как к компоненту когнитивной сферы личности, так и к семантическому уровню сознания. Определено, что личностные конструкты являются структурным компонентом имплицитных теорий. Проанализированы психологические теории субъективной семантики. Охарактеризованы уровни когнитивной сложности. Показаны особенности «имплицитных теорий», описан «субъективный» подход к пониманию и взаимодействию личности. Определены последствия использования фиксированной и ригидной когнитивной модели личностных конструктов.

Ключевые слова: *имплицитные теории, личностные конструкты, смысловой опыт субъективной реальности, когнитивная сложность, психосемантический подход, смысловое поле.*

Tatochenko S. A. The system of personal constructs as a structural component of implicit theories

The article considers theoretical approaches to the concept of the system of personal constructs as a component of the cognitive sphere of the individual, and to the semantic level of consciousness. It is determined that personal constructs are a structural component of implicit theories. Psychological theories of subjective semantics are analyzed. Characteristics of levels of cognitive complexity are given. The features of “implicit theories” are shown, a “subjective” approach to understanding and interaction of the individual is described. The consequences of using a fixed and rigid cognitive model of personality constructs are determined.

Key words: *implicit theories, personal constructs, semantic experience of subjective reality, cognitive complexity, psychosemantic approach, semantic field.*